

*В.С.Шандра
(м.Київ)*

**ПРОБЛЕМИ УПРАВЛІННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЮ УКРАЇНОЮ:
КИЇВСЬКЕ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВО ЗА
О.М.ДОНДУКОВА-КОРСАКОВА
(у 1869–1878 рр.)**

Особливість перебування Правобережної України в складі Російської імперії проявлялася перш за все у формі, при якій владні повноваження зосереджувались у довіреній особи імператора – генерал-губернатора. За сановником такого рівня зберігалось право спрямовувати і координувати політику центральних відомств щодо цілого історичного регіону, еліта якого не виявила свого часу готовності до співпраці у запропонованих умовах його входження до імперії Романових. Складність, з якою ледь не вперше зіткнулася Росія, полягала також і в тому, що ця територія виявилась етнічно та конфесійно іншою, зберігала політичні, господарські й культурні традиції колишньої держави, до якої входила раніше – Речі Посполитої. З часом на політичну арену вийшла нова суспільна течія – українство, що поставило перед імперією нові проблеми щодо взаємовідносин із старою елітою, українським національним рухом і владою. У статті пропонується наукове осмислення цієї важливої сторінки української історії через призму дослідження ролі державних владних структур та, зокрема, через установу-посаду, якою був інститут генерал-губернаторства в Російській імперії.

Звернення уваги на постать російського вищого урядовця О.М.Дондукова-Корсакова – не випадковість. У ряду київських генерал-губернаторів останній вирізнявся новим мисленням, був тим сановником, якому довелося обіймати посаду правителя краю на час впровадження реформ Олександра II й формування політики центрального уряду щодо соціально-етнічних проблем одного з найнестабільніших регіонів імперії, серед яких у міцний вузол зав'язувалися інтереси української, польської, російської та єврейської спільнот. Він був тим політиком з нечисленного оточення імператора, який вважав національне питання важливим у реформаторському етапі Російської держави.

До нього цю посаду обіймав О. П. Безак (у 1865–1869 рр.), який після поразки Січневого польського повстання 1863-1864 рр. проводив жорстку політику якнайбільшого забезпечення російської присутності в цьому краї. О. М. Дондуков-Корсаков був державним діячем набагато витонченішої як від О.П. Безака, так і від інших своїх попередників та сучасників, управлінської культури, якою збагатився, працюючи в кавказькій адміністрації М. С. Воронцова. Він високо цінував європейську освіченість намісника і його вміння проводити імперську колонізаційну політику шляхом компромісів та поступок, незважаючи на те, що на Кавказі остання давалася нелегко¹, скоріше важче, ніж на Правобережній Україні. Жорсткі заходи змінювалися більш гнучкими, основу яких становили ідеї реформування, при яких конкурентоспроможність зро-

сійщення визначалось уже не тільки політичною, а і соціально-економічною політикою уряду². Київська інтелігенція відразу відзначила його порядність, делікатність, несхильність до поліцейських заходів³.

Новий генерал-губернатор хоча й отримав призначення 6 січня, однак прибув до Києва 1 березня 1869 р., зате готовим до особливостей того краю, де йому доведеться служити. Адже перед тим очолював урядові комісії, які займалися підготовкою законодавчого проекту про ліквідацію посад мирових посередників⁴ – найважливішого владного інституту для забезпечення ефективності аграрної реформи та введенням відсотків на прибутки польських маєтків. Оскільки спершу (до серпня 1877 р.) О.М.Дондуков-Корсаков не виконував обов'язків командуючого військами Київського військового округу, він зайнявся розподілом владних повноважень, що перш за все впливало на фінансування його канцелярії. Раніше вона на власні екстраординарні потреби використовувала чималу суму – 35 тис. руб., що надходили із відсотків податку на польські маєтності, а без зайняття посади новим генерал-губернатором утримувалася за рахунок державного бюджету в 3 тис. руб., яких явно бракувало. Тому Олександр II зважив на міркування останнього і розпорядився виділяти із державної скарбниці на утримання канцелярії 20 тис. руб.⁵.

О. М. Дондуков-Корсаков продовжив попередню політику деполонізації краю, вважаючи, що найперше необхідно підняти “достойність” російської влади, закріпити її авторитет серед місцевого населення, особливо селянства, а також насаджувати російське землеволодіння, як найефективніший і найвірніший спосіб зросійщення краю. Він сподівався, що відсоткова контрибуція з польських маєтків сприятиме масовій появі тут російського землевласника. Створена в міністерстві внутрішніх справ комісія під його головуванням та за участю генерал-губернаторів західних губерній визначила розміри податку, правила накладання і його стягнення з тим, щоб отриманої суми вистачило на покриття військових витрат під час придушення Січневого польського повстання. (військове міністерство оцінило їх у 80 млн. руб.), утримання російських чиновників й інші соціально-культурні заходи зросійщення⁶. О. М. Дондуков-Корсаков був упевнений, що найдієвішим буде саме високий (10%) відсотковий збір контрибуції, який змусить поляків-землевласників продати свої маєтки російським поміщикам. До того ж, розкладкою відсоткових зборів будуть займатися повітові комісії у складі польських поміщиків, що найперше ліквідує їхню солідарність⁷. При обговоренні цього питання з імператором під час приїзду останнього до Києва в липні 1869 р. він обумовив за собою право клопотатися лише про ті польські маєтки, власники яких мали заслуги перед Росією, як-от, участь у Кримській війні тощо⁸. Генерал-губернатор цілеспрямовано занизив темпи конфіскації маєтків у поляків, адже передача останніх у казну вела до розорення їх чиновниками, після невмілого господарювання котрих, так як і після орендування їх євреями, вони занедбаними діставалися російському поміщику.

До вже звичних форм контролю за польським землебудівництвом додалися нові, що пояснювалося неспинним економічним розвитком регіону,

який супроводжувався становленням банківської справи, де капітал не міг мати певного етнічного забарвлення. Генерал-губернатор вважав, що закладених в банках маєтків марнотратні польські поміщики не зможуть викупити, і тоді вони надійдуть у продаж, чим скористаються російські власники⁹. Однак, як виявилось, загострення земельного питання змусило польських поміщиків і єврейських орендарів обходити обмежувальні закони і вдаватися до набуття земельної власності, причому легальними способами. Таким стало заснування акціонерних промислових товариств з правом придбання нерухомої власності, коли засновниками, яким надавався дозвіл, були росіяни, а компаньйонами – поляки і євреї.

При заснуванні Київського земельного банку 1872 р. для видачі позик під заставу нерухомих маєтностей у Київській, Подільській, Волинській і Чернігівській губерніях про національний склад членів його правління йшлося у таємному протоколі, а не як за традицією – в опублікованому статуті. Засновниками нового банку стали М. В. Кочубей, Я. В. Тарновський, П. Д. Селецький, О. С. Кудашев, М. К. Виноградський, українські та російські землевласники. Внесене генерал-губернатором обережне застереження не акцентувати увагу на польській національності було поширено й на євреїв. А вже 1883 р. наступний київський генерал-губернатор О. Р. Дрентельн (1881–1888 рр.) вимагав у міністрів фінансів і внутрішніх справ чіткого запису в статуті банку, що головою, членами правління та оціночної комісії не можуть бути особи, котрі “засвоїли собі польську або єврейську національність”. Ця вимога стала обов’язковою для всіх приватних кредитних установ Південно-Західного краю, а при можливих непорозуміннях щодо національного походження, то його у кожному разі мав засвідчувати генерал-губернатор¹⁰. Послідовність у дотриманні запропонованих заходів змусить поляків віддати перевагу матеріальним інтересам, які будуть переважати над їхніми політичними переконаннями – вважав генерал-губернатор¹¹. Йшлося про повернення до правової практики, якою користувався Д. Г. Бібіков ще в 1840-х рр., але у більш витончених формах, відповідних новому часу.

О. М. Дондуков-Корсаков в інших питаннях наступу на польську присутність в краї не був таким наполегливим, зокрема не поділяв настирливе намагання київського губернатора М. К. Катакозі ввести “русскую организацию” в аптечну справу, яку той ініціював у річному звіті Олександрю II, подаючи її як один із способів зблизити польське і єврейське населення з “коренным русским”. Губернатор пропонував заборонити як євреям, так і полякам відкривати і купувати аптеки, збільшити посадові оклади “русским” повітовим та міським лікарям, котрі не витримують конкуренції з вільно практикуючими лікарями польського походження. Чиновники медичного департаменту міністерства внутрішніх справ обговорювали цю пропозицію з міністерством фінансів і генерал-губернатором. Останній тверезіше поставився до цієї проблеми: коштів на підвищення окладів немає, й лікарі в містах не одержують державного жалування, а утримуються з міського фінансування. О. М. Дондуков-Корсаков вважав, що конкуренція менше всього зале-

жала від розміру плати. Ця професія вимагає належної освіти, постійної практики, дотримання моральності у житті, що також помічають клієнти, і, поки лікарі-поляки володіють професійними навичками краще від росіян, він не буде наполягати на їхній заміні¹². Подібно ставився він і до заборони брати на державну службу чиновників польського походження. Чиновники-поляки будуть підтримувати один одного, але як виключення не слід відмовляти благонадійним полякам, особливо поза західним краєм, навпаки – у російському середовищі чиновники польського походження своїми здібностями і працьовитістю принесуть суттєву користь. У таких питаннях, як і в багатьох інших, він дотримувався того погляду, що дріб'язковість у переслідуванні поляків не додасть авторитету російській владі.

Завоювання селянської прихильності досягалася шляхом кредитування їхніх господарств, щоб вони не потрапили в економічну залежність від євреїв, чисельність яких сягнула 600 тис. осіб. На думку генерал-губернатора, становище селян при 2-3 існуючих у кожній сім'ї десятинах землі дозволяло їм безбідне господарювання. Адже вони успішно виплачували державні податки, орендували землю в поміщиків та навіть набували її у власність¹³.

О. М. Дондуков-Корсаков був переконаний, що в результаті земельної реформи 1861 р. не лише піднявся “дух промислової підприємливості” місцевих селян, яких він уперше назвав “малоросійськими” і “майбутніми фермерами”, а й зміцнювалася опора російської державності у краї. Тому пропонував уряду продовжувати захищати селянські господарства від оренди з боку євреїв, прогножуючи, що усунування держави від цієї проблеми може невдовзі перетворити польське питання на єврейське¹⁴. Він першим загострив увагу центральних відомств на відсутності чіткості в законодавстві щодо земельної оренди євреїв в краї та збереженні заборони на придбання ними землі у приватну власність, а от оренду фабрик та заводів підтримав, бо їхні капітали сприяють розвиткові торгівлі. Близьке знайомство з місцевим населенням дозволило йому зауважити, що правове зрівняння євреїв з корінним етносом, проведене в інших європейських державах, тут невчасне. Їхній спосіб проживання, мова, іудейська релігія, фанатизм, особливо хасидів Подільської губернії, глибоко вкорінена в їхній свідомості, й лише поступово їх можна підпорядкувати російським законам. На розсуд уряду виносив він і проблему переселення євреїв, адже серед іншого етносу єврейство розчиниться й асимілюється. Як приклад наводив проживання євреїв в Грузії, Вірменії та Карабаху, де вони розмовляють місцевими мовами й займаються хліборобством¹⁵. На основі його подання було створено урядову комісію для практичного з'ясування цієї проблеми¹⁶. Однак така антисемітська політика не завжди давала бажаний результат. Переведення ярмарків за проханнями селян з неділі на будь-який буденний день було визначено генерал-губернатором на суботу, що викликало численні нарікання з боку євреїв, адже у краї вся торгівля сільськогосподарськими товарами зав'язувалась на єврейському населенні, яке за вихідний мало саме суботу¹⁷.

Домагання державних селян Київської губернії замінити ділянкове, індивідуальне володіння землею на подушне, громадське вразили його зміною логіки в правовій свідомості останніх. Перше, що історично склалося у формі “дідівщини”, “батьківщини”, та навіть “мінорату”, при якому садиба передавалася молодшому сину, забезпечувало неподільність земель родини; друге, громадське, пануюче у російських губерніях, призводило до збідніння селянських сімей. Невдовзі генерал-губернатор з’ясував, що думку про подушне володіння нав’язано селянам “неспроможними теоріями комуністів”¹⁸. І справді, деякі села потрапили до сфери діяльності народників, відомі в історії подіями Чигиринської змови 1877 р. У неспроможності соціалістичної пропаганди розмити “народний ґрунт”, переконали його також агенти, яких він спеціально відряджав до Женеви¹⁹.

З’ясувавши для себе історичне підґрунття домагань чиншовиків на землю О. М. Дондуков-Корсаков 1874 р. звернувся до міністерства внутрішніх справ не поспішати з прийняттям рішення про їхнє виселення в Крим, як це пропонував його попередник, генерал-губернатор О. П. Безак. Урядова комісія доручила йому скласти довідку про число чиншових володінь, історію та особливості виникнення цього прошарку колишнього шляхетського стану. Зрозумівши традицію чиншового землекористування, він почав відстоювати більш гуманне розв’язання цієї проблеми. Кінець кінцем, сенат дійшов висновку, що чиншове землеволодіння не має нічого спільного з орендою²⁰.

О. М. Дондуков-Корсаков, як і О. П. Безак, також звернув увагу на іноземних колоністів, передавши прохання австрійських підданих – чехів, які жили у Радомишльському повіті сім’ями (90 чол. та 75 жін.), міністрові внутрішніх справ. Йому імпонувало, що вони приїхали в Росію 1870 р. за паспортами своєї держави, поселилися у с. Зубовщина, побудували там будинки, почали займатися хліборобством і просили надати їм російське підданство. Однак найбільше, що влаштовувало генерал-губернатора, це те, що вони скуповували маєтки польських власників та відвідували православні храми, були працьовитими, володіли ремісничими навичками й технічними знаннями. Коли їх оселилося близько 2 тис. осіб, до них було відряджено чиновника з особливих доручень П. А. Гресера, який пояснював колоністам суть російського законодавства при оформленні документів на земельну власність, адже вони змогли за короткий час скупити 14 маєтків з 15 тис. десятин землі²¹. Придбана земля розподілялася між усіма сімействами. У кожному їхньому поселенні обирався старшина для громадського управління справами. За пропозицією генерал-губернатора, чехам-переселенцям надавалося російське підданство, при якому вони користувалися лише двома, але суттєвими пільгами – звільнялися від відбування військової повинності та підтверджувалася їхня свобода на давню національну традицію, реформаційне вчення Яна Гуса – гуситство. Він із задоволенням прийняв їхнє запрошення з нагоди прийняття присяги на підданство, яка урочисто відбулася в Дубно.

О. М. Дондуков-Корсаков зауважив також про початок колонізації

Волині німцями, але міністри не надали цьому ваги й лише через кілька років почали вживатися заходи щодо її припинення ²².

Великі реформи, котрі ознаменували оновлення Росії в економічному та соціальному відношеннях, за винятком селянської, обійшли край і поставили його у виключне становище. Адже більшість законодавчих актів не набрали тут чинності, й саме генерал-губернатор вирішував час та обсяг їхнього поширення. Земська реформа з її місцевим самоуправлінням, на думку О. М. Дондукова-Корсакова, повинна була зачекати, доки чисельність російських землевласників зрівняється з польською і 2/3 поміщицьких земель перейдуть в руки перших. Найшвидше цього можна досягнути в Київській губернії, яка була найбільш зросійщеною, що дозволить перевести її до категорії земських губерній.

Запровадження міського положення 1870 р. серед переважаючого польського і єврейського населення міст, на думку генерал-губернатора, було передчасним. Краще залишити їх у тому ж стані, ніж створювати самостійне міське управління з “ворожим уряду спрямуванням”. Демократичний принцип виборності входив у суперечність з нескасованим законодавчим актом від 26 березня 1864 р. про заміну в краї начальників та керівників цивільних установ польського походження особами православного і лютеранського віросповідання. Лише один Київ отримав право користуватися наслідками міської реформи ²³. А от судова реформа 1864 р. мала право на реалізацію, але також далеко не у повному обсязі, а частково – лише 1871 р. вводилися мирові суди, до яких суддів призначав уряд. Міністерство юстиції погоджувалося з генерал-губернатором, що варто наслідувати досвід Великобританії й на посади мирових суддів (зокрема і почесних) слід призначати, а не обирати, і саме російських, місцевих землевласників та домовласників. У губерніях, на які поширювалися земства, мирові судді обиралися дворянством. Суперечку викликали такі питання, як число мирових дільниць, розміри жалування, цензові обмеження, рівні влади, на яких будуть затверджуватися судді. А головне, що міністр вбачав правовий нонсенс у тексті закону про призначення останніми “виключно осіб російського походження”. О.М.Дондуков-Корсаков зосереджував увагу на джерелах утримання судів, здавалося можливим використати для цього коробковий збір ²⁴ або збір з державних маєтностей чи з утримувачів квартир, установити позитивну тривалість обіймання посади і т. ін.; а також, що посади мирових дільничних суддів можуть обіймати й вихідці з інших губерній без будь-якого цензування. Адже великі землевласники у більшості не проживали постійно в своїх маєтках. Варто також було зменшити мирові дільниці, бо на Правобережжі на їх території мешкало значно більше населення, ніж у російських губерніях, а тому справи в судових установах будуть нагромаджуватися, і реформа не досягне однієї з своїх цілей – скорого суду ²⁵. Тривале обговорення (генерал-губернатор брав участь у засіданнях державної ради) та узгодження тексту закону з головним начальником Північно-Західного краю О. Л. Потаповим призвело до того, що “Временные правила об устройстве мировых судебных установлений в губерниях: Виленской, Ковенской, Гроднен-

ской, Киевской, Волынской, Подольской, Минской, Витебской и Могилевской”²⁶ набрали чинності на рік пізніше, ніж, наприклад, на Кавказі та запроваджувалися поступово: спершу у Київській, потім – Подільській і в останню чергу – у Волинській губерніях²⁷.

Відкладення до часу заснування земських установ, як зазначалося в законі, окружних судів з присяжними засідателями суттєво “підправляли” принцип незалежності судової влади й рівності всіх громадян імперії перед законом і зводили нанівець ідею відокремлення судової влади від адміністративної, з незмінними суддями та гласним й усним судочинством. У повному обсязі судові статuti 1864 р. набули чинності в Київському генерал-губернаторстві лише у червні 1880 р.²⁸

При характеристиці О. М. Дондукова-Корсакова важко оминати розуміння ним потреб та проблем жителів міст, зокрема ставлення до наміру київської міської думи прийняти пропозицію уряду і збільшити розмір коштів на утримання поліції. Взамін дума просила запропонувати квартирний податок, оскільки такий не враховувався міським положенням 1870 р., й поширенню якого на весь край заважали, на думку генерал-губернатора, приватновласницькі міста²⁹. Його пропозиція полягала в тому, щоб держава приділила увагу, врешті, їхньому викупу у казну, розпочавши з Бердичева, оскільки той став соціальним і релігійним центром євреїв³⁰. На відміну від єврейського купецтва, російське отримало підтримку в усіх напрямках своєї діяльності, та найперше те, що йому було дозволено засновувати комерційні контори. Полегшити повинності жителів міст генерал-губернатор вирішив шляхом переведення військ у казарми, під які будуть передані католицькі храми. Таке рішення, що з’явилося після обговорення цього питання з командуючим військами Київського військового округу Коп’євим, повинне було знайти, на його думку, розуміння і підтримку міських жителів. За постійну увагу до міського самоврядування київська дума присвоїла генерал-губернатору звання почесного громадянина міста³¹.

Будучи переконаним, що політичне питання, пов’язане з деполонізацією краю, повинне вирішуватися насамперед шляхом обмеження впливу католицького духовенства, генерал-губернатор вважав за потрібне будувати православні храми спершу у повітових містечках, а потім там, де діють католицькі костели.

Припускаю, що найвиразнішим в адміністративній діяльності О. М. Дондукова-Корсакова було формування відносин з українофілами, діяльністю яких пов’язується з зародженням українського національного руху. Він підтримував київську інтелігенцію, переважно громадівську, щодо створення Південно-Західного відділення Російського географічного товариства (РГТ) для продовження роботи колишньої комісії по опису губерній Київського навчального округу. Генерал-губернатор звернувся до голови товариства великого князя Костянтина Михайловича й міністра народної освіти з доповідною запискою про відкриття відділення РГТ у Києві. Адже такі існували в усіх регіонах, а в університетському центрі Південно-Західного краю, в “русском Иерусалиме” їх не було. Свого часу названа комісія лише розпочала дослідження

краю в статистичному та етнографічному планах. На підтвердження свого звернення О.М.Дондуков-Корсаков спирався на численні підписи місцевої інтелігенції (Юзефович, Бунге, Шульгін, Чубинський, Рубінштейн, Житецький, Русов, Антонович, Беренштам, Константинович, Лисенко, Трегубов, Демченко, Цвітковський, Волков (Вовк), Михальчук і ще десять менш відомих діячів). Він звертав увагу також на обіцянку, що фінансування відділення здійснюватиметься на місцеві благодійні кошти. Переконливими були й посилення генерал-губернатора на те, що за вірець бралоя положення вже діючого з 1867 р. Північно-Західного відділення РГТ³².

Взявши товариство під свій “дах”, О. М. Дондуков-Корсаков клопався про урядову субсидію для нього у 2 тис. руб. й сам виділив на його потреби 500 руб.³³. При цьому консультувався не з авторитетним у місті діячем поважного віку М. В. Юзефовичем, а з етнографом П. Чубинським та істориком В. Антоновичем – молодими представниками громадівського руху. Генерал-губернатор призначив останнього головою відділення, коли пішов у відставку Г. П. Галаган. За безпосередньої ініціативи О. М. Дондукова-Корсакова пройшов одноденний перепис населення Києва 2 березня 1874 р., план і програму якого він доручив підготувати членам відділення і який приніс громаді авторитет і популярність³⁴. Він брав участь у відкритті III археологічного з’їзду, організованого, зокрема, й членами київської Старої громади того ж року. О. М. Дондуков-Корсаков намагався під час урочистого обіду, організованого на честь присвоєння йому звання почесного громадянина Києва, не реагувати на зауваження М. В. Юзефовича щодо сепаратизму українства³⁵. Він не лише не підтримав останнього, а вжив заходів, щоб його гостра стаття, що нагадувала швидше донос, не була видрукувана в пресі³⁶. Це змусило М. В. Юзефовича особисто, в обхід О. М. Дондукова-Корсакова, звернутися до уряду з пропозиціями заборонити всякі дослідження української регіональної історії та мови. Його доповідні записки Олександрю II, а не генерал-губернаторові, лягли в основу Емського указу 1876 р., який отримав другу назву “указ Юзефовича”³⁷. Ось чому О. М. Дондуков-Корсаков не був введений до урядової комісії, яка підготувала текст указу. Отримавши його, генерал-губернатор не поспішав рапортувати про виконання, а допоміг М. П. Драгоманову із закордонним паспортом, не наполягав на адміністративному засланні П. П. Чубинського, а, навпаки, підтримав пропозицію залишитися йому в місті. На донесеннях місцевих губернаторів щодо вилучення з обігу української книги наклав резолюцію: “Не отвечать”³⁸. Закриваючи місцеве відділення РГТ, генерал-губернатор переконав церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії взяти на себе продовження видання творів М. О. Максимовича, яке таки побачило світ 1877 р. О. М. Дондуков-Корсаков вважав, що позбавлення українофілів легальності, яка стримувала їхню діяльність, призведе до небажаного розриву їх з владою. Наукові праці громадівців доводили “руськість” краю (як яскравий приклад варто вказати на працю П. П. Чубинського “Очерк ополячення Юго-Западного края”, рукопис якої на 84 ар-

кушах було подано генерал-губернатору ³⁹⁾, а от їх заборона спричинить поширення української ідеї, але проконтролювати цей процес буде набагато важче. Репресивні методи малоефективні, з їхньою допомогою можна досягнути зворотного – викликати до цієї ідеї співчуття у найширших колах ⁴⁰⁾.

О. М. Дондуков-Корсаков намагався спрямовувати культурно-просвітницькі починання місцевої інтелігенції й господарської еліти в загальноросійське русло: заснування товариства Нестора-літописця, залучення професорів Київського університету до участі у всеросійських з'їздах, видання календаря тощо ⁴¹⁾. На 5-й сільськогосподарській виставці, проведеній у Києві 1870 р., золоті медалі та грошові нагороди отримали Бобринські за представлення найкращих знарядь для обробки цукрових буряків, Браницькі – за розведення породистої худоби, Ржевуські – за фазанів ⁴²⁾. Він підтримав прохання Г. П. Галагана і сам звернувся до Олександра II про заснування Колегії Павла Галагана в Києві (там пізніше навчався й син генерал-губернатора) ⁴³⁾, не заперечував проти заснування реальної гімназії, за яку клопотала київська міська дума і постійно сприяв товариству виправних колоній і ремісничих притулків ⁴⁴⁾.

Бажання контролювати й спрямовувати діяльність у галузі культури в руслі імперської ідеології, зокрема тримати місцеві інтереси в орбіті антипольського протистояння, зумовило підтримку владою ідеї М. В. Юзефовича про спорудження пам'ятника Богдану Хмельницькому у Києві, якого той назвав “двійником Пожарського”. О. М. Дондуков-Корсаков забезпечив на рівні імператора підтримку відповідного проекту, активно підключився до переговорів з військовим і морським відомством щодо постачання міді та здешевлення перевезення пам'ятника залізницею тощо. Оскільки спорудження пам'ятника такій історичній особі, як Богдан Хмельницький, набувало політичного й громадського значення, за яким стежив Олександр II, було створено спеціальний комітет. У його складі об'єдналися як фахівці, так і адміністратори з генерал-губернаторської канцелярії. Його членами стали: В. Б. Антонович, Ф. Г. Лебединцев, О. Ф. Воронин, М. А. Рігельман, О. І. Левицький, а протокол кожного його засідання лягав на генерал-губернаторський стіл ⁴⁵⁾.

Як правитель краю, О. М. Дондуков-Корсаков прийняв запрошення бути почесним членом товариств – незабезпечених студентів, київського Свято-Володимирського братства при Софійському соборі, а також розглядав клопотання про відкриття в містах та містечках народних училищ, зокрема тоді, коли місцеві жителі надавали для них власні приміщення й кошти ⁴⁶⁾. Підтримав він й пропозицію В. Б. Антоновича провести розкопки одного з найбільших курганів краю, розташованого на землях м-ка Берестечка Дубенського повіту Волинської губернії й відомого під назвою “Могила Маруша” ⁴⁷⁾. Це сприяло зростанню лояльності до російської влади і піднімало ліміт довіри до неї у різних соціальних структурах населення. Було відомо, що син генерал-губернатора, незважаючи на князівський титул батька, після закінчення університету св. Володимира шість місяців служив простим солдатом, чистячи коней на стайні ⁴⁸⁾. Чиновники з особливих доручень при його

канцелярії та й він сам, виїжджаючи “в губернії”, активно реагували на скарги польських поміщиків на порушення місцевими властями правил стягнень недоїмок з поземельного збору, нейтралізуючи у такий спосіб можливе зростання соціальної напруги⁴⁹. Слід зауважити, що його поїздки з перевірками мали раптовий характер, без офіційних церемоній. Обіди, за які він сплачував, були скромними, “з чотирьох простих страв”⁵⁰. Не зловживав генерал-губернатор й можливістю набути земельні маєтки в краї. Йому були пожалувані імператором землі на Кубані⁵¹.

Активна, послідовна й виважена соціальна політика О.М.Дондукова-Корсакова заблокувала спалах українського національного руху та позбавила можливості останнього відмежуватися від російської влади. Якщо його попередникам більше йшлося про антипольське спрямування цього руху, то він був переконаний, що українська ідея набирає ширшого звучання й тому центральний уряд повинен був вдатися до діалогу з українофілами, а не заганяти їх у підпілля. Вже будучи тимчасовим харківським генерал-губернатором, О. М. Дондуков-Корсаков (у 1880–1881 рр.), підбиваючи підсумки київського періоду свого правління, підкреслив, що прийнятий без узгодження з місцевою адміністрацією суворий захід 1876 р. не був виправданим, а тому не приніс очікуваної мети⁵². Генерал-губернатор розділив сучасний йому український рух на три етапи. Перший він пов’язав з діяльністю Санкт-Петербурзької “Основи” і назвав його літературно-національним за намагання літераторів створити рівноправні умови для розвитку української літератури, а найбільшим досягненням – фонетичний правопис Куліша, котрий здійснив переворот в українській мові. Другий етап О. М. Дондуков-Корсаков відносив до київського осередку, коли теоретиками й практиками якісно нового напрямку у формуванні української ідеї стали Антонович, Драгоманов, Чубинський, Старицький, Лисенко, книговидавець Ільницький та ін. Політичне спрямування цього угруповання цілком з’ясувалося під час діяльності Південно-Західного відділення РГТ. Його мета полягала в поширенні серед українців усвідомлення своєї історичної окремішності як народу, котрий майже повністю асимілювався з російським завдяки спільному історичному життю, освіті, поліпшенню шляхів сполучення, військовій службі. Генерал-губернатор вважав, що діяльність українофілів має не лише культурницькі мотиви, бо створення штучної безодні між двома літературними мовами вже несе політичні тенденції. Він не сумнівався, що під час перепису населення Києва, українофіли підкупляли киян, щоб ті визнавали своє українське походження. Найнебезпечнішим було те, що українська ідея сполучалася із соціальною пропагандою, бо селянам нагадувалося, що вони в недавньому минулому були козаками, володіли землею, якої позбулися після злиття із Росією.

О.М. Дондуков-Корсаков, порівнюючи розвиток національного руху підросійської України з таким же в південно-західній частині Австрії, доходив висновку, що ці два напрями об’єднуються та розцінював це як негативний наслідок Емського указу, який відштовхнув українофілів від російського уряду. Хоча соціальне середовище поширення української ідеї ще невелике –

середнє й дрібне дворянство, котре займається вільними професіями – однак спостерігається небезпечна тенденція його пониження до поповичів і волосних писарів. Третій етап, що почався у 1880-ті рр. характеризується з'ясуванням питання щодо запровадження навчання українською мовою в початковій школі, використання її у церковних проповідях, дозволу україномовної видавничої діяльності тощо. Цей рух генерал-губернатор розцінював як ворожий інтересам Росії.

Як не парадоксально, але неважко в запропонованих ним етапах відшукати певну схожість із схемою сучасного чеського дослідника Мирослава Гроха про фази національних рухів у Центральній та Східній Європі: пробудження, агітація й масовість⁵³. О. М. Дондуков-Корсаков виділив ці етапи, щоб переконати центр, що достатньо було 1876 р. зробити перші кроки назустріч українофілам, і питання не перемістилося б у політичну площину. Безневинний дозвіл користуватися в початковій школі місцевою мовою сам по собі зняв би проблему. Вона б не набрала тенденції заміни державної мови у вищих та середніх навчальних закладах, яка незабаром з'явиться. Заборона українського театру та видань пам'яток історії й красномовства відштовхнула від Російської імперії навіть тих, хто постійно виступав за її єдність. Саме вона посприяла розвиткові видавничої діяльності в Львові, Чернівцях, Відні, та, як наслідок, появи безцензурних закордонних видань, які почали користуватися популярністю серед широкого загалу. Поступитися можна було й у мові церковного богослужіння.

Генерал-губернатор рекомендував уряду зберегти заборону на видання українських підручників і книг для народного читання, зосереджував увагу на недопустимості вживання нового українського правопису. Скликана нарада у міністерстві внутрішніх справ прислухалася до частини пропозицій О. М. Дондукова-Корсакова, скориставшись його порадами щодо скасування заборони українського театру та видання музичних текстів⁵⁴.

Не заперечуючи в принципі погляду О. Міллера про наміри генерал-губернатора співпрацювати з київськими українофілами⁵⁵, але й не зваблюючись нею, спробуємо з'ясувати концептуальну стратегію київського генерал-губернатора, виходячи з його біографії, особистих рис характеру і світоглядних переконань.

Народився О. М. Дондуков-Корсаков у родині невійськового, як представники старшої урядової еліти. Його батько М. О. Дондуков-Корсаков (1792-1869) був віце-президентом Петербурзької АН. Освіту здобув не традиційну військову, а закінчив юридичний факультет Петербурзького університета з науковим званням кандидата прав. Кар'єру розпочав військовою службою корнетом на Кавказі⁵⁶, був ад'ютантом у кн. М. С. Воронцова, чия політика адміністративного управління краєм принесла бажані для Росії наслідки. О. М. Дондуков-Корсаков був свідком того процесу, коли намісник відмовився від присилання на Кавказ російських урядовців, бо вважав, що регіональне управління повинне здійснюватися чиновниками місцевого походження⁵⁷.

Наростання радикальних політичних пристрастей та нелегальної бо-

ротьби, до якої вдалося народництво, переконувало О. М. Дондукова-Корсакова, що не можна вдаватися до політики, яка б сприяла тому, що легальна організація українофілів стала б в опозицію до російської влади. Без єдності з ними генерал-губернатору не вдалося би виконати наказ Олександра II, даний при призначенні на посаду: “Переслідувати національну мету завершального об’єднання Південно-Західного краю з великою російською сім’єю”⁵⁸. Немаловажним залишається й той факт, що основна діяльність українофілів зосередилася в установах, які були покликані тим же російським урядом протистояти польським впливам на Правобережну Україну. На співпрацю у цьому напрямі він як далекоглядний вищий урядовий чиновник також розраховував. З іншого боку, цими взаєминами з генерал-губернаторською структурою влади як ніколи раніше скористалися українофіли, котрі вже не задовольнялися відведеною їм роллю слідувати в форпості антипольської політики російського уряду. Як відзначив О. Ф. Кістяківський, вони намагалися підтримувати добрі відносини з генерал-губернатором⁵⁹, використовуючи сприятливу можливість, щоб створити організацію однодумців і сформувати суспільну свідомість у національному руслі, чіткіше окреслюючи власні завдання. Один з поміркованих громадівців І. Я. Рудченко, в записці про місцеве землеволодіння, яку він склав як чиновник з особливих доручень генерал-губернатора, хай і туманно, але давав зрозуміти, що вже час, паралізуючи ворожі сили, звернути увагу на місцеве населення, яке є спільником в діях російського уряду⁶⁰.

Уряд зважив на вміння О. М. Дондукова-Корсакова знаходити спільну мову з місцевою інтелігенцією в Правобережній Україні, яка перебирала на себе права бути виразником народних інтересів і скористався цими його рисами характеру та інтелектом, коли призначив командуючим 13-м армійським корпусом у Болгарію, де він як імперський російський комісар безпосередньо займався введенням конституції в 1878-1879 рр. Політична ситуація, що склалася на час управління цього генерал-губернатора, не була взята до уваги офіційним Санкт-Петербургом, який виявився нездатним реально її оцінити і підхопити починання О. М. Дондукова-Корсакова. Роки його управління Правобережною Україною могли стати тією віхою, коли Росія скористалася б шансом змінити своє ставлення до народжуваних національних проблем, включивши їх до низки соціально-політичних реформ 1860-1870 рр., а не вдаватися до традиційних заборон та залякувань. Разом з тим перехід до репресивних заходів у національному питанні свідчив, що імперія намагається переглянути своє ставлення до України й не вважає її повноцінним партнером, як у недавньому історичному минулому.

Документ 1

1875 р., не пізніше січня 25⁶¹. Записка начальника Третього відділення власної його імператорської величності канцелярії О.Л.Потапова, надіслана міністром народної освіти Д. А. Толстим попечителю Київського навчального округу П.О.Антоновичу, про діяльність Південно-Західного відділення РГТ

В период времени, предшествовавший мятежу 1863 года, в пределах Юго-Западного края образовалась партия известная под названием украинофилов, в основании которой вошли некоторые неприязненные правительству элементы, подготовленные гораздо прежде, а именно в половине 40-х годов, когда сочинения Шевченки и других малороссийских писателей в рукописях жадно перечитывались и затверживались на память приверженцами малороссийской старины и местною молодежью.

Украинофилы в пределах империи подразделялись на две партии польскую и русскую. Первая из них, собственно украинская, вдохновленная стихотворениями Богдана Залесского, Гошинского, Падуры и других польских поэтов, воспевавших Украину – мечтала о республике южнорусских провинций под гегемониею Польской Речи Посполитой, на первое время, с ксендзами базилианами во главе учебных заведений, ими созданных; вторая же партия мечтала о свободе Малороссии в виде республики с гетманом во главе, вместо президента, в союзе с Россиею и свободной Галициею, на подобие Северо-Американских штатов. Здесь следует еще заметить, что, в конце пятидесятих годов русские украинофилы так далеко зашли в соей пропагаторской деятельности, что обзавелись даже своим журналом – «Основа», издававшимся в Петербурге под редакциею Белозерского и при деятельном участии Кулиша, Костомарова где, равно как и здесь, в Киеве, была ими устроена «Громада», члены которой завершили свою эфемерную политическую деятельность шумными манифестациями во время похорон Тараса Шевченки при перевезении его тела через Киев в Каневский уезд. Достоинно еще внимания то обстоятельство, что поляки перед мятежом 1863 г., братаясь и дружа с украинофилами, как врагами «Москвы» в то же время отводили их затеями глаза правительству от своих собственных козней. Искреннего сочувствия между поляками и украинофилами уже потому не могло быть, что последние были «хлопоманами», т. е. врагами панщины или барщины. Впрочем, и поляки, и украинофилы играли в «темную», желая употребить друг друга орудием своей ненависти к московскому правительству.

Мятеж 1863 года и участие, принятое в его подавлении со стороны местного сельского населения, разочаровал окончательно поляков и расстроил их планы. Русские племена всех оттенков братски соединились для сокрушения общего врага, и партия украинофилов как не имевшая никакой почвы, совершенно стусеивалась. Общественное вни-

мание устремилось на грандиозные работы, предпринятые нашим правительством для преобразования старых государственных порядков.

Между тем, в сопредельной с Юго-Западным краем австрийской Галиции, украинофильская партия продолжала действовать. Органами ее были газеты «Вечерница» и «Мета». Но с начала они не имели успеха, только после битвы при Садовой, и славянского съезда в Москве, потерявшие свой кредит украинофильские идеи вновь стали оживляться для противодействия сочувствию славян к России, выразившемуся на этнографической выставке, кроме того, позднейшим поводом к этому явлению были выборы депутатов в рейхсрат, на основании дарованной Галиции автономии, при чем, на сеймах, в Львове, представители общины св. Юрия домогались о предоставлении галицийским русинам права посылать в рейхсрат своих депутатов независимо от депутатов со стороны галицких поляков.

Польская интрига, опасаясь чтобы обособление галицких русинов не разрешилось сближением их с малороссами, а затем с великороссами, как то и должно последовать на основании общих законов тяготения, придумала для сближения галицких русинов с поляками новую политическую унию, и избрала для того орудием старую украинофильскую мантию, которою так ловко прикрывались польские патриоты на правом берегу Днепра. Затемнить истину, сбить с толку галицких русинов и неокрепшее у них общественное мнение, дать отпор вредным действиям их органа (антипольского журнала «Слово»), появившегося в Галиции в 1861 году стараниями членов общины св. Юрия и, наконец, довести галицких русинов до полного слияния с поляками, такова была задача, которую польские патриоты поставили в основание своей дальнейшей политики с русинами, и с этой целью в 1872 году стали издавать для своих земляков журнал «Правда».

Журнал «Слово» вполне антипольский, издавался сначала под редакцией известного Дедицкого, искреннего друга России и русских; а теперь издается во Львове под редакцией некоего Площанского, человека совершенно неизвестного в ученых сферах и литературном мире. А в августе сего года он приезжал в Киев по случаю бывшего здесь археологического съезда, и в беседах своих с киевскими учеными, далеко не оправдал того понятия, какое господствует в России о редакторах заграничных периодических изданий, так что даже возникло подозрение: не есть ли Площанский подставной редактор «Слова», за которым скрывается другая личность, не желающая держать явно знамя партии, враждебной галицким полякам. Задача «Слова» или его политическая программа есть союз, соглашение и даже слияние с русскими всероссийской империи, хотя последняя идея высказывается этим журналом не вполне определительно и ясно, т. е. в такой форме, какой необходимо придерживаться при настоящем положении русинов в Габсбургской империи. Защищая постоянно интересы славян вообще и русских в особенности, «Слово» не только не позволяет себе раздражать маджаров и в особенности австро-венгерское правительство резкими выходками, но иногда даже подлаживается под их политические вкусы. Впрочем, защищая ру-

синов, составляющих главную массу сельского населения Галиции, эта газета по своему характеру не может считаться ни демократической, ни социалистической, ни коммунистической, а скорее консервативной, она печатается кириллицей на местном русском наречии довольно небрежно и с значительными орфографическими погрешностями. Существование «Слова» далеко не обеспечивается подпискою и если его издание еще не прекратилось, то потому только, что его редакция получает значительные субсидии от славянских благотворительных комитетов, существующих в России, и кроме сношений с этими комитетами и представителями русской прессы, других сношений с Россиею и русскими не имеет никаких.

По отзывам сербских газет «Слово» проводит идею славянской федерации, но без точного определения знамени, вокруг которого должно группироваться славянам; поэтому вопрос о том, желают ли галицкие русины группироваться под сению императорской России, Габсбургского дома, или же они мечтают об учреждении самостоятельного славянского государства – составляет вопрос, пока довольно темный.

Другой галицко-русский журнал «Правда» чисто украинофильского направления, проводит идею сепаратизма, приняв в основание своей теории первоначальную мысль Богдана Хмельницкого о составлении независимого русского государства. Не касаясь заветной мечты о слиянии русинов с поляками, без чего возрождение Польши немислимо, «Правда» прилагает все усилия, чтобы установить между двумя народами полное согласие, и много заботится о просвещении русинов, о их благосостоянии и сохранении ненарушимости их прав. Издается этот журнал на местном русском наречии тоже кириллицей, но с предварением, что как только степень народного просвещения поднимется до более значительного уровня, кириллица будет заменена латинскими письменами. Эта программа доставила редакции «Правды» некоторую субсидию со стороны галицийского сейма (1000 гульденов), который, как известно, ассигновал 4 мил. гульденов на устройство во Львове народного русского театра, в видах образования русинов в польском духе. Впрочем, утверждают, что гораздо значительнейшую субсидию редакция «Правды» получает от украинофилов обоих берегов Днепра, в числе которых называют молодого графа Владислава Браницкого (проживающего в м. Ставищах Киевской губернии) и многих других польских вельмож, сторонников идей Богдана Залесского, Падуры и проч., которые почему то, с недавнего времени, стали сознавать гласно происхождение своего генеалогического дерева от русского корня. «Правда» издается весьма тщательно, опрятно, на русском наречии, но с польскими оборотами. Номинальный редактор этого журнала есть некто Огановский, брат известного в Галиции профессора того же имени, действительный же редактор Шушкевич. Кроме того, под редакцией «Правды» простирается опека двух известнейших в Галиции и Польше литераторов, а именно: униатского священника Качалы и б. помещика Волынской губернии, проживающего в последнее время в Житомире Крашевского, из которых первый снискал себе известность некоторыми политическими брошюрами и близкими отношениями с семейством князей Чарторыйских

и других влиятельных польских вельмож, а второй своими повестями и романами, в которых изображается преимущественно домашний быт польского дворянства в пределах России. Оба они вдохновляют редакцию «Правды» и руководствуют ее в выборе статей для сего журнала.

В конце 1872 года в Киеве возник отдел Русского географического общества, наименованный Юго-Западным. Инициатива этого учреждения, равно как и сущность переписки по сему предмету главной администрации края с министерством, мне неизвестны. Открытие же действий отдела состоялось в конце января или же в первых числах февраля 1873 года в присутствии главного начальника края, который весьма сочувственным словом приветствовал новое учреждение и затем представил избранных им вице-президента и членов на утверждение правительства. При этом следует заметить, что главным действующим лицом, по приглашению которого составил список членов отдела, и даже, как говорят, главный виновник возникновения самого отдела был Павел Платонович Чубинский, член разных ученых и технических обществ, который в 1860 году был сослан под надзор полиции в г. Архангельск за свои буйные речи⁶², обращенные к собравшимся на ярмарку в м. Борисполе Переяславского уезда Полтавской губернии крестьянам, за что, как слышно, и был наказан своими слушателями розгами на площади. Последнее обстоятельство еще не изгладившееся из памяти киевских старожил, взирающих на господина Чубинского не совсем доверчиво, заставило его избрать себе сотрудниками в деле приглашения членов для возникающего отдела господина Антоновича, профессора университета св. Владимира. Таким образом Чубинский подкрепил свой кредит кредитом всеми уважаемого профессора, своего сотрудника, и этим способом ему удалось собрать подписи об учреждении отдела от нескольких пользующихся прочною известностью в городе лиц, а затем, когда они подписались, то под прикрытием их имен в число членов отдела при настойчивости, с которою Чубинский стремился к достижению своих целей, вошло немало темных личностей, известных своим украинофильским направлением⁶³, поэтому люди благонамеренные, составляющее большинство в общем составе членов сего учреждения и вступившие в оный по приглашению Антоновича, перестали посещать его заседания.

Таким образом, с открытием отдела рассеянные украинофилы получили центр и опору, около которых сгруппировались и стали действовать смелее, так что в течение с небольшим года успех их стал бросаться в глаза.

Вслед за учреждением отдела украинофильское направление стало уже проявляться в осязательной форме, а именно: а, открытием нового книжного магазина под фирмою «Левченко и Ильницкий», переполненного книжечками и брошюрами на малороссийском наречии; б, переводами сочинений Гоголя и других русских писателей на то же наречие с искажением его против народного говора, указывающим на притязания переводчиков составить из него какой-то особый самостоятельный язык, не имеющий ничего общего с великорусским языком; с, приспосабливанием одной из киевских типографий кулишовки⁶⁴ громадным

запасом знаков препинания, потребных для искажения русских слов, входящих в состав малорусских сочинений и, наконец, d, появлением на сцене русского театра в Киеве известной повести Гоголя «Ночь накануне Рождества Христова» в переводе на малорусское наречие до крайности обезображенное переводчиком разными полонизмами и не встречающимися в народном говоре словами – но все эти проявления украинофильской интриги не обращали на себя внимания людей серьезных и благомыслящих и считались ими безвредным ребячеством взрослых людей.

Однодневная перепись киевского населения, произведенная 2-го марта 1874 года, под исключительным надзором и руководством членов отдела не обошлась тоже без проявления украинофильской тенденциозности в том именно, что лица, которым была поручена проверка подворных ведомостей о жителях г. Киева, прибегали к разным изворотам для того, чтобы увеличить цифру малороссийского элемента насчет цифры других русских племен. Те же самые проявления были замечены во время археологического съезда, и задача украинофилов сосредоточить преимущественно внимание прибывших в Киев гостей на памятниках старины и других предметах бытовой жизни малорусского племени увенчалась полным успехом, который выразился в горячих возражениях против реферата О. Ф. Миллера о сродстве малорусских дум с великорусскими былинами. Доставленный в Киев из глубины украинских степей старец бандурист Остап Вересай, последний экземпляр славных некогда бандуристов, своими поэтическими песнями и типическим обликом в свою очередь немало способствовал возбуждению симпатий к отжившей свой век Гетманщине.

Все эти проявления украинофильской интриги вызвали энергичский протест со стороны редактора газеты «Киевлянин», бывшего профессора здешнего университета действительного статского советника Шульгина, который целым рядом статей обличал и порицал тенденциозное направление сторонников украинофильской партии и в самых резких выражениях доказывал несостоятельность поставленных ими в основание своей политики положений, подводя эту политику под категорию ребяческих затей.

Получив в отделе Географического общества завязь, имея свою книжную торговлю, украинофилы пожелали иметь и свою собственную газету в крае, но как это им не удалось, то они забрали в свои руки существовавшую прежде, а именно «Киевский телеграф», перешедший в последнее время в собственность госпожи Гогоцкой, жены профессора, которая, прикрываясь именем мужа, ищет всеми средствами роли общественной деятельницы. Под купленную фирмою безграмотного, даже в Киеве не живущего Снежко-Блоцкого как редактора «Киевский телеграф» издается, собственно, ярыми украинофилами⁶⁵ из среды университетской молодежи, которые обрели в нем то, чего добивались – свой литературный орган. Означенная газета, с одной стороны, а с другой стороны – львовская газета «Правда», о которой было сказано выше, в качестве органов украинофильской партии, подкрепляемые «С.Петербургскими ведомостями», дружно парировали удары Шульгина, но как

на стороне последнего стало большинство, т. е. все благонамеренные и рассудительные люди и некоторые из столичных газет («Голос»), то за ним, по-видимому, и осталось поле сражения. Говорится «по-видимому», потому что с того времени внешние проявления украинофильской интриги более не замечаются, но если принять во внимание, что громадная масса брошюрок и книжечек на малороссийском наречии раскупается ежедневно едва ли не с целью распространения их в народе при содействии учителей сельских школ, то подобного рода пропаганда, симптомы существования которой начинают обнаруживаться путем формальных дознаний, может вызвать значительные затруднения к достижению тех целей, которые составляют задачу правительства, поставленную в основание ныне учрежденных сельских школ.

Последнее открытое проявление украинофильской интриги составляет перевод на малорусское наречие известной повести Гоголя «Тарас Бульба», в которой переводчик Лободовский ⁶⁶ слова «Россия», «русский человек», «русский царь» заменил повсеместно словами – «Украина, украинец, украинский царь» и проч. Такое искажение текста известного русского писателя и патриота возмутило поголовно всех благомыслящих людей и чувство негодования выражалось каждым читателем перевода «Бульбы», хотя в первое время искажение было замечено только весьма немногими. Обстоятельство это до крайности встревожило местного цензора, который, не подозревая Лободовского способным к такому неблагоприятному поступку, разрешил печатание перевода знакомого ему сочинения, впрочем, вслед за открытием этого печального факта книга была задержана и особенно компрометирующая ее страница с искаженным текстом, по ее уничтожении, была заменена другой.

ЦДІАК України, ф. 707, оп. 261, 1875 р., спр. 17, арк. 6-10. Копія. Частково опубл.: Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. – Харків; Київ, 1930. – С. 15-16; повністю: Міяковський В. Записка 1874 р. про український рух // Архівна справа. – 1927. – Кн. 2-3. – С. 21-29 та в кн.: Міяковський В. Недруковане й забуте: громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя. Новітня українська література. – Нью-Йорк, 1984. – С.351-354.

Документ 2

1875 р., квітня 16. – Донесення київського, подільського і волинського генерал-губернатора О. М. Дондукова-Корсакова міністру внутрішніх справ О. Є. Тимашеву про недоцільність публікації статті М. В. Юзефовича з оцінкою діяльності Південно-Західного відділення РГТ.

Милостивый государь Александр Егорович!

Киевский отдельный цензор, представляя в Главное управление по делам печати статью господина Юзефовича, дал ее предварительно мне для прочтения. В этой статье господин Юзефович обвиняет Юго-Западный отдел Русского географического общества в украинофильстве для разъяснения причин выхода своего из числа членов общества. По поводу этой статьи я считаю долгом выразить Вашему высокопревосходительству, что, по мнению моему, напечатание ее вовсе нежелательно. Мне известно все, что делается в отделе общества; он по мнению моему послужит центром украинофильских стремлений; если в числе членов отдела находятся люди, сочувственно относящиеся к украинофильству, то из этого еще не следует, чтобы самый отдел был центром подобных стремлений. В отделе до сих пор председательствовал господин Борисов, председатель Киевской контрольной палаты, человек вполне благонадежный, осторожный и совершенно чуждый украинофильства. Он, конечно, не допустил бы никакого дурного направления деятельности общества и во всяком случае довел бы до моего сведения о том, что казалось бы ему вредным.

Статья господина Юзефовича, по моему мнению, есть ничего более, как отголосок полемики двух враждующих между собой местных газет «Киевлянина» и «Киевского телеграфа». Напечатание ее вызовет возражения и опровержения, полемика двух газет возгорится с новою силою, а вред этой полемики заключается в том, что она дает нелепостям украинофильства гораздо большее значение, нежели оно имеет.

Украинофильство само по себе настолько бессодержательно и ничтожно, что предоставленное самому себе оно никоим образом не возбудило бы к себе сочувствия. Но поддержанное полемикой газет, торжественным тоном статей, подобных статье господина Юзефовича, оно обращает на себя внимание публики, и молодые люди, непонимающие хорошо дела, придают ему особенную важность, когда видят, что люди, считающиеся серьезными, подобно Юзефовичу, трактуют украинофильство как нечто важное и опасное, имеющее государственное и политическое значение.

Смотря с этой точки на украинофильство, я всеми зависящими от меня средствами отклоняю толки об нем и особенно газетную полемику и в этих видах покорнейше просил бы Ваше высокопревосходительство не разрешать напечатание статьи господина Юзефовича.

Я бы не был против напечатать статью господина Юзефовича, если бы

она заключала в себе насмешку над украинофильством, но торжественный тон статьи делает ее положительно более вредною, нежели полезною.

ЦДІАК України, ф. 442, оп. 825, спр. 41, арк. 3-4. Відпуск.

¹ *Дондуков-Корсаков А. М.* Мои воспоминания // Старина и новизна: Ист. сб. - СПб., 1903. - Кн. 6. - С. 44.

² ЦДІАК України, ф.442, оп. 50, спр. 379.

³ *Кістяківський О. Ф.* Щоденник (1874-1885): У 2 т. / Упоряд. **В. С. Шандра** (старш. упоряд.), **М. І. Бутч, І. І. Глизь**. - К.: Наук. думка, 1994. - Т. 1: (1874-1879). - 1994. - С. 60.

⁴ Институт генерал-губернаторства и наместничества в Российской империи: В 2 т. / Под общ. Редакцией **В. В. Черкесова**. - Т. 1 / Научные редакторы тома **Д. И. Луковская, Д. И. Раскин**. - СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2001. - С. 337.

⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 48, спр. 32, арк.1-3.

⁶ ЦДІАК України, ф.442, оп. 48, спр. 328, арк. 2, 7, 13, 26.

⁷ ЦДІАК України, ф.442, оп. 51, спр. 385, арк. 7.

⁸ ЦДІАК України, ф.442, оп. 48, спр.330, арк. 56.

⁹ ЦДІАК України, ф.442, оп. 51, спр. 385, арк. 14.

¹⁰ ЦДІАК України, ф.442, оп. 51, спр. 46, арк.2, 9, 24, 28, 87, 94.

¹¹ ЦДІАК України, ф.442, оп. 51, спр. 385, арк. 16..

¹² *Шандра В.* Київське генерал-губернаторство (1832-1914): історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. - К.,1999. - С. 56; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 49, спр. 364, арк.2-3.

¹³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 50, спр.379, арк.19, 27.

¹⁴ ЦДІАК України, ф.442, оп. 50, спр. 379, арк. 18.

¹⁵ ЦДІАК України, ф.442, оп. 51, спр. 385, арк. 59, 62.

¹⁶ *Середишин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. - СПб.: Из-ние Комитета министров, 1902. - Т. 3. - Ч. 1: Комитет министров в царствование императора Александра Второго (1855 февраля 19 - 1881 г. марта I) . - С. 333.

¹⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп.50, спр. 286, арк. 11.

¹⁸ Матеріали до історії селянських революційних рухів на Чигиринщині (1875-1879) / За ред. **К. Гребенкіна**, з перед. **О. Сенченка**. - Х.: ЦАУ УСРР, 1934. - С. 23; ЦДІАК України, ф. 442, оп.50, спр. 379, арк. 34.

¹⁹ ЦДІАК України, ф.442, оп. 48, спр. 330, арк.61.

²⁰ *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863-1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Пер. на укр. **З. Борисюк** - К.: Критика, 1998. - С. 172, 176-179.

²¹ ПСЗ. - СПб., 1875. - Т. 46. - Отд. 1: 1871. - № 50381; ЦДІАК України, ф. 442, оп.50, спр. 379, арк. 41, 45-46.

²² *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні. - С. 292; ЦДІАК України, ф.442, оп. 51, спр. 385, арк. 41.

²³ ЦДІАК України, ф.442, оп. 51, спр. 385, арк. 10. 74.

²⁴ Державний податок в Росії, що його сплачували євреї. Поділявся на загальний і допоміжний. Перший передбачав сплату зборів на вживання м'яса, а допоміжний - на торговельні і промислові заклади.

²⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 48, спр. 327, арк. 13, 30, 33, 118, 120-123.

²⁶ ПСЗ. - СПб.,1874. - Т. 46. - Отд.1: 1871. - № 49750; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 50, спр. 83, арк. 2.

²⁷ ЦДІАК України, ф.442, оп. 51, спр. 385, арк. 75.

²⁸ *Щербина П. Ф.* Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине. - Л.: Вища школа при Львів. ун-ті, 1974. - С. 107, 110; 2ПСЗ. - СПб.,1884. - Т. 54. - Отд. 2: 1879 по 18 февраля 1880 г. - № 60269; СПб., 1884. - Т. 55. - Отд. 1: С 19 февраля 1880 по 28 февраля 1881 г. - № 61093; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 518, спр. 172.

²⁹ *Нардова В. А.* Городское самоуправление в России в 60-х-начале 90-х годов XIX в. - Л.: Наука, Ленингр. отд-ние., 1984. - С. 84, 86; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 50, спр. 379, арк. 26.

³⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 48, спр. 330, арк. 47.

³¹ *Кістяківський О. Ф.* Щоденник. - Т. 1. - С. 60.

³² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 51, спр. 106, арк. 1-2, 22.

³³ *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р. - Харків; Київ, 1930. - С. 37, 43. Репринт із вступною статтею **В. Дмитришина**. - Munchen, 1970.

-
- 34 ЦДІАК України, ф. 442, оп. 52, спр. 190, арк. 4, 10, 43.
- 35 *Кістяківський О. Ф.* Щоденник. - Т. 1. - С. 64.
- 36 ЦДІАК України, ф. 442, оп. 825, спр. 41, арк. 3-4.
- 37 *Шандра В. С.* "Ода" Юзефовичу // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. - К.: Заповіт, 1997. - Т. 2. - С. 328-330.
- 38 *Міжковський В.* Ювілей цензурного акту 1876 року // Недруковане й забуте: громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя / Ред. М. Антонович. - Т. 1. - Нью-Йорк, 1984. - С. 367.
- 39 ЦДІАК України, ф. 442, оп. 53, спр. 353.
- 40 *Миллер А. И.* "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). - СПб.: Алетейя, 2000. - С. 154-160, 205 та ін.
- 41 ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. 51, № 41, арк. 8; № 42, арк. 1-2; ф. 61, № 175, арк. 1; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 51, спр. 113.
- 42 ЦДІАК України, ф. 442, оп. 49, спр. 322, арк. 10.
- 43 ЦДІАК України, ф. 442, оп. 48, спр. 156, арк. 1.
- 44 *Кістяківський О. Ф.* Щоденник. - Т. 1. - С. 351; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 50, спр. 308;
- 45 ЦДІАК України, ф. 442, оп. 48, спр. 232, арк. 13, 57, 92, 309.
- 46 ЦДІАК України, ф. 442, оп. 48, спр. 239; оп. 49, спр. 34, арк. 1, 6;
- 47 ЦДІАК України, ф. 442, оп. 53, спр. 417, арк. 2-3.
- 48 *Кістяківський О. Ф.* Щоденник. - Т. 1. - С. 45.
- 49 ЦДІАК України, ф. 442, оп. 48, спр. 100, арк. 1; оп. 49, спр. 67; оп. 50, спр. 159.
- 50 ЦДІАК України, ф. 442, оп. 50, спр. 159, арк. 4.
- 51 ЦДІАК України, ф. 442, оп. 54, спр. 298, арк. 3.
- 52 *Стебницький П.* Очерк развития действующего цензурного режима в отношении малороссийской письменности // Україна: Наука і культура. - К., 1993. - Вип. 26-27. - С. 101.
- 53 Див. детальніше: *Hroch M.* Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Groups among the Smaller European Nations. - Cambridge: Cambridge University Press, 1985, а також *Каппелер А.* Россия - многонациональная империя: Возникновение. История. Распад / Пер. с нем. С. Червонной. - М.: Традиция-Прогресс-Традиция, 2000. - С. 156.
- 54 Найближчі відгуки указу 1876 р. про заборону українського письменства // Україна.- 1907. - Т. 2. - Кн. 7. - С. 253-268.
- 55 *Миллер А. И.* "Украинский вопрос" в политике властей. - С. 160 та ін.
- 56 Інститут генерал-губернаторства и наместничества в Российской империи. - С. 336-338.
- 57 Национальные окраины Российской империи: становление и развитие системы управления / Отв. ред. С. Г. Агаджанов, В. В. Трепавлов. - М.: Славянский диалог, 1998. - С. 269.
- 58 Цит. за: *Миллер А. И.* "Украинский вопрос" в политике властей. - С. 160.
- 59 *Кістяківський О. Ф.* Щоденник. - Т. 2. - С. 105.
- 60 *Рудченко И.* Записка о землевладении в Юго-Западном крае. - К.: Тип. Штаба Киевского военного округа, 1882. - С. 83-84.
- 61 Датується за числом, вказаним на супровідному конфіденційному листі цієї ж справи, арк. 1.
- 62 Див. детальніше: *Шандра В. С.* Листи П. П. Чубинського з Архангельська до О. І. Кістяківської (1864-1865) // Український археографічний щорічник. - 1999. - Т. 6/7. - С. 458-464.
- 63 Проти цих слів на полях запис олівцем: "Какие же это личности".
- 64 Правописання по методу Кулиша [прим. док.]
- 65 Навпроти цих слів на полях запис олівцем: "Кто же они?".
- 66 Учитель сільської школи в с. Городище Черкаського уезда, удалений ныне от своей должности [прим. док.]

